"तत्र घोरं रघोर्युद्धं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत्।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिर्व्यूहोत्पतितानलम्॥"
"तत्रेति। तत्र हिमाद्रौ गणैः सह रघोर्युद्धं अभूत्। किंगणैः पर्व्वते उत्पन्नैः। किं युद्धं भयङ्करम्। पुनः किं नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां पाषाणप्रक्षेपणशस्त्राणां ये अश्मानस्तेषाञ्च व्यूहेन उत्पतिता अग्नयो यस्मिन्।" इति तट्टीका॥ क्षेपणयोग्ये त्रि॥

क्षपदिनं, क्ली, अहर्गणानयनार्थं स्त्रीयविंशांशयुतक्षयनाड़ी। यथा। "इदानीमहर्गणार्थं क्षेपदिनान्याह। स्त्रीयनखांशयुताः क्षयनाड्यः क्षेपदिनानि दिवागणसिद्धैः। पूर्व्वमानीता ये क्षयाहास्तेषामधो यन्नाड़िकाद्यं तत् स्त्रीयविंशांशयुतं सद्दिनाद्यं कल्प्यम्। या घटिकास्तानि दिनानि। या विघटिकास्ता घटिकास्तासामधो ये षष्ट्यंशास्तानि प्राणीयपलानि कल्प्यानीति।" इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये प्रत्यब्दशुद्धिः॥

क्षेपपातः, पुं, यद्दक्क्षाक्रान्तिमण्डलयोर्योगः। यथा। इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह। "क्रान्तिवृत्तं विधेयं यद्दाङ्कं भमत्यत्र भानुश्च भार्द्धे कुभा भानुतः। क्रान्तिपातः तीपं तथा स्फुटाः क्षेपपाताश्च बलनबोधकृत्॥" इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये॥

क्षेपिमा, [न्] पुं, (क्षिप्रस्य भावः "पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा।" ५।१।१२२। इति इमनिच्। "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षिप्राणां यथादिपरं पूर्व्वस्य च गुणः।" ६।४।१५६। इति साधुः।) अतिशयक्षेपः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षेपिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः। क्षिप्र+इष्ठन्। "स्थूलदूरेति।" ६।४।१५६। इति साधुः।) अतिशीघ्रः। क्षिप्रतरः। इत्यमरः। ३।२।१११॥

क्षेपीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः। इयसुन्। "स्थूलदूरेति।" ६।४।१५६। इति साधुः।) अतिशयक्षिप्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

क्षेप्ता, [प्तृ] त्रि, (क्षिपति इति। क्षिप्+तृच्।) क्षेपणकर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, रामायणे। ४।६।८४।
"उपास्पृश्य ददौ शापं क्षेप्तारं वालिनं प्रति॥")

क्षेमं, क्ली, प्लक्षद्वीपस्य वर्षविशेषः। यथा। "प्लक्षो जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरूपास्ते सप्तजिह्वः। तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम। शिवं वयसं सुभद्रं शान्तं क्षेममभ्रतमभयमिति वर्षाणि।" इति श्रीभागवते।५।२०।२-३॥ * ॥ मठविशेषः। यथा,—
"मर्त्तुं ययौ च वाराहक्षेत्रं यत्राविधायकः
श्रीकण्ठक्षेममठयोरासीद्दुष्कपुरान्तिके॥"
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः॥

क्षेमः, पुं, क्ली, (क्षि क्षये+"अर्त्तिसुहुसृधृक्षेमिभ्यो मन्।" उणां। १।१३९। इति मन्। (कुशलम्। (यथा, मनुः।२।१२७।
"ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च॥")
तद्वति त्रि। इत्यमरः २।४।२६॥ (यथा, गोः रामायणे। ५।८।१७।
"कृताः क्षेमाश्च पन्थानः सुखं गच्छन्ति खेचराः॥")
लब्धरक्षणम्। इति मेदिनी॥ मोक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

क्षेमः, पुं, (क्षेमं मङ्गलमस्त्यस्यास्तीति। अर्श आद्यच्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। चण्डानामौषधम्। इति शब्दरत्नावली मेदिनी च॥ धर्म्मेण शास्त्रान्यासुत्पादितः पुत्रः। यथा, विष्णुपुराणे।१।७।२८।
"अवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरसूयत।
सुखन्दद्विर्यशःकीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः॥"
कलिङ्गदेशस्य राजा। यथा,—
"क्षेमोऽयतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र! ईश्वरश्चेति विश्रुतः॥"
इति महाभारते। १। ६०। ६५॥ * ॥
चन्द्रवंशीयशुचिराजपुत्रः। यथा,—
"ततः सुतञ्जयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति।
क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्म्मसूत्रः सनस्ततः॥"
इति श्रीभागवते। ९। २२। ४७॥ * ॥
लब्धपरिपालनम्। यथा,—
"उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये।
स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा॥"
इति याज्ञवल्क्यसंहितायामाचाराध्यायः॥
"तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तमकुतश्चितं योगक्षेमार्थम्। अलब्धलाभो योगः। लब्धपरिपालनं क्षेमः तदर्थमुपेयात्। उपासीत उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधति। वेतनग्रहणेन आज्ञाकरणं सेवा तस्याः श्वत्तित्वेन निषेधात्।" इति तट्टीका मिताक्षरा॥ (यथाच मनुः। ८। २३०।
"योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्॥")

क्षेमकः, पुं, (क्षेम+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥ * ॥ नागविशेषः। यथा,—
"नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुण्डाण्डकोऽपरः।
क्षेमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकस्तथा॥"
इति महाभारते। १। ३५। ११॥
जनमेजयवंशोत्पन्नराजविशेषः। यथा,—
"शतानीकाद्दुर्द्दमनस्तस्यापत्यं महीनरः।
दण्डपाणिर्निमित्तस्य क्षेमको भविता यतः॥"
इति श्रीभागवते। ९। २२। ४३॥
एतत्पर्य्यन्तं अस्य वंशस्य विश्रान्तिः। परीक्षिदादयः क्षेमकान्ताः कलेः सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राजान आसन्। ततः सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजानः कलौ बहुकालं स्थिताः। इति श्रीभागवतमतम्॥ राक्षसविशेषः। यथा,—
"एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप!।
शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः॥"
इति हरिवंशे। २९। ७६॥

क्षेमकरः, त्रि, (करोतीति। कृ+अच्।) मङ्गलकारकः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, महाभारते। १४। ३५। ३७।
"पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः॥")

क्षेमकारः, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+"कर्म्मणि अण्।" ३।२।१। इति अण्।) शुभङ्करः। इति भूरिप्रयोगः॥ क्षेमङ्करः। मङ्गलकर्त्ता। यथा, "क्षेमप्रियमद्रात् कुर्व्वा" इति सूत्रेण क्षेमशब्दात् परस्य कृधातोः खप्रत्ययाभावपक्षे टात् षसिति षत्वप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, भट्टि।।५।७७।
"पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम्॥")

क्षेमकृत्, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+क्विप्।) मङ्गलकारकः। यथा,—
"दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः॥"
इति चाणक्ये। ५४॥

क्षेमगुप्तः, पुं, (क्षेमेण मङ्गलमयेन परमेश्वरेण गुप्तः रक्षितः यद्वा क्षेमः लब्धरक्षणं तेन गुप्तः।) काश्मीरदेशस्य राजविशेषः। यथा,—
"क्षेमगुप्ताभिधानोऽभूदथ राजा तदात्मजः।
आसवासेवनोत्सिक्तवित्तताण्डवसंज्वरः॥"
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः॥
(क्षेमगुप्ते त्रि॥)

क्षेमङ्करः, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+"क्षेमप्रियमद्रेऽण् च।" ३।२।४४। इति अण्। चात् खच् मुम् च।) मङ्गलकारकः। तत्पर्य्यायः। अरिष्टताति: २ शिवताति: ३ शिवङ्करः ४। इति हेमचन्द्रः॥ क्षेमकारः ५ भद्रङ्करः ६ शुभङ्करः ७। इति भूरिप्रयोगः॥

क्षेमङ्करी, स्त्री, (क्षेमङ्कर+स्त्रियां ङीप्।) देवीविशेषः। यथा,—
"क्षेमान् देवेषु सा देवी कृत्वा दैत्यपतेः क्षयम्।
क्षेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यसि॥
अनेनैव तु रूपेण विद्याष्टकसमन्विता।
एका वा नगरान्तस्था पूजिता स्थापिता शुभा॥
प्रासादे पटकुड्ये वा पुस्तके जलवह्निगा।
निखिलेषु पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम्॥
रुमनी पदमाला च श्रीघोषा वज्रशासना।
अस्त्रं प्रत्यङ्गिरादेव्याः पूजयेत् समुदाहृता।
एताभिः स्थापनं कार्य्यं शिवासनसमानुगम्॥"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावः४७अध्यायः॥
शङ्खचिल्ली। सा च भगवत्या मूर्त्तिः। तस्या नमस्कारमन्त्रः। यथा,—
"कुङ्कुमारुणसर्व्वाङ्गि! कुन्देन्दुधवलानने!।
मत्स्यमांसप्रिये देवि! क्षेमङ्करि! नमोऽस्तु ते॥"
अपि च।
"क्षुधोदरि महाचण्डे! मुक्तकेशि! बलिप्रिये!।
कुलाचारप्रसन्नास्ये नमस्ते शङ्करप्रिये!॥"
इति तन्त्रम्॥